

ทุนทางสังคมกับการเสริมสร้างทุนมนุษย์ ในเขตเมืองชายแดน กรณีศึกษาเปรียบเทียบประเทศไทยกับกัมพูชา

สุพรรณิ ไชยอำพร

รองศาสตราจารย์ประจำ คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม

สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

rungmuangthong@hotmail.com

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) ลักษณะทุนทางสังคมในเขตเมือง 2) วิธีการเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อมาใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์ และ 3) สังเคราะห์ตัวแบบการเสริมสร้างทุนทางสังคม โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเน้นการสัมภาษณ์เจาะลึก และการจัดเวทีสนทนากลุ่ม จาก 60 ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (ฝั่งประเทศละ 30 คน) วิเคราะห์ด้วยการตีความและการวิเคราะห์บริบท (Contextual Analysis) ควบคู่ไปกับการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลด้วยเทคนิคสามเส้าในทุกขั้นตอนเพื่อให้ได้ข้อเท็จจริง ผลการศึกษาพบว่า ทุนทางสังคมของไทยมีลักษณะเป็นระบบและซับซ้อนจนสามารถเอื้อประโยชน์ต่อการเสริมสร้างทุนมนุษย์มากกว่าของกัมพูชา ทั้งมิติความเป็นทางการ มิติมุ่งเน้นเพื่อคนภายในและภายนอกชุมชน รวมทั้งเป็นแบบเปิดกว้างมากกว่า วิธีการเสริมสร้างทุนทางสังคมของไทยใช้ทั้งแบบตามจารีตประเพณี เช่น การอิงคำสอนศาสนา เน้นร่วมกิจกรรมตามประเพณี และใช้ความเป็นเครือญาติ และแบบสมัยใหม่ เช่น การกำหนดแนวปฏิบัติ/กฎกติกา ระเบียบร่วมกัน ที่สำคัญคือ การพาทำและการทำเป็นแบบอย่าง ส่วนกัมพูชาใช้แบบตามจารีตประเพณี ส่วนตัวแบบการนำทุนทางสังคมมาใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์ของไทย เน้นใช้การขัดเกลาทางสังคม การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถ่ายทอด/ศึกษา การฝึกปฏิบัติ และการต่อยอด ผ่านสถาบันหลัก คือ ครอบครัว ชุมชน สถาบันศาสนาและรัฐ ส่วนของกัมพูชายังมีความจำกัดในการนำทุนทางสังคมมาใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์นำมาใช้เฉพาะด้านจิตใจ แต่ด้านสติปัญญาและทักษะยังไม่ได้ดำเนินการเป็นรูปธรรม ข้อเสนอแนะสำคัญ หากต้องการให้ไทยมีส่วนช่วยเสริมสร้างทุนมนุษย์ของชายแดนกัมพูชาอย่างแท้จริง (มิใช่แค่บริจาค) ในฐานะภาคีของอาเซียน รัฐบาลของสองประเทศจำเป็นต้องมีข้อตกลงเชิงนโยบายให้ชัดเจน

คำสำคัญ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ วิธีการเสริมสร้าง เมืองชายแดน

Social Capital to Strengthen Human Capital in Border Towns: A Comparative Study of Thailand and Cambodia

Supanee Chaiumporn

Associate Professor, School of Social and Environmental Development

National Institute of Development Administration

rungmuangthong@hotmail.com

Abstract

This research aims at studying social capital characteristics, methods to promote social capital and synthesizing model of using social capital to strengthen human capital in border towns of Thailand and Cambodia. The study used qualitative research focusing on in-depth interview and focus group of 60 key-informants. Data analysis has been done with logical interpretation and contextual analysis.

Finds of the research show that Thai social capital characteristics are more formality and complexity than Cambodia that can more contribute to strengthen human capital.

Methods for promoting Thai social capital emphasize on traditional types; they are 1) following religious doctrine 2) jointing in community activities and 3) using kinship relation and modern types such as setting practice agreement, and regulation. For Cambodia uses only traditional type.

Styles of using Thai social capital to strengthen human capital focuses on socialization, exchange information and knowledge forum, training education, practice and reinforcement through 4) main socializing agents (family, community, religious institute and governmental organization). For Cambodia still limited using, they just use social capital for spiritual promotion not cover intellectual and skill.

Important recommendation: Thai can contribute for promoting Cambodia social capital to strengthen their human capital if the two governments make policy agreement.

Keywords: Social capital, Human capital, Promotion methods, Border Town

บทนำ

มนุษย์ถือเป็นปัจจัยสำคัญในกระบวนการพัฒนา ดังนั้น คุณสมบัติของมนุษย์โดยเฉพาะความรู้ ทักษะ และลักษณะจิตคุณธรรมหรือที่ทางวิชาการ เรียกรวม ๆ ว่า ทูมมนุษย์ จึงมีความสำคัญยิ่ง ทำให้จำเป็นต้องเร่งเสริมสร้างให้เป็นทูมมนุษย์ที่มีคุณภาพ เพื่อให้มีพลังในการขับเคลื่อนการพัฒนา แต่ในการพัฒนาทูมมนุษย์จำเป็นต้องอาศัยทุนอื่น ๆ มาสนับสนุน โดยเฉพาะทุนเงิน ทุนเทคโนโลยี และทุนทรัพยากร สำหรับสังคมที่กำลังพัฒนาหรือด้อยพัฒนา โดยเฉพาะกลุ่มประเทศ CLMVT (กัมพูชา สปป.ลาว เมียร์มาร์ เวียดนาม และไทย) ที่มีทุนทั้งสามจำกัดหรืออยู่ในสภาพที่ยังไม่สามารถนำมาใช้เพื่อพัฒนาทูมมนุษย์ได้อย่างมีคุณภาพ ทุนที่สังคมเหล่านี้มีอยู่มากและอยู่ในลักษณะที่มีคุณภาพเอื้อต่อการพัฒนาทูมมนุษย์ได้อย่างเหมาะสมและยั่งยืนนั้น คือ ทุนทางสังคม ดังนั้น ในการศึกษาครั้งนี้จึงสนใจศึกษาลักษณะทุนทางสังคม วิธีการเสริมสร้างทุนทางสังคม และตัวแบบที่เหมาะสมในการนำทุนทางสังคมมาใช้พัฒนาทูมมนุษย์ในเขตเมืองชายแดนไทยและกัมพูชา ซึ่งเป็นประเทศที่มีพรมแดนติดต่อกันด้วยการเดินข้ามไปมาทางทำเป็นระยะทางยาว แต่มีเงื่อนไขประวัติศาสตร์และความไม่ชัดเจนในพรมแดน ทำให้เกิดปัญหาชายแดนเป็นระยะ ๆ ต่อเนื่อง การหันมาร่วมมือด้วยการส่งเสริมทูมมนุษย์ โดยใช้ทุนทางสังคมจึงเป็นทางออกที่น่าสนใจของสองประเทศ ในการศึกษาจึงเน้นศึกษาเปรียบเทียบระหว่างสองประเทศนี้

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทูมมนุษย์

การปรากฏตัวของแนวคิดการพัฒนาทูมมนุษย์ในโลกวิชาการ เริ่มขึ้นในช่วงปลายศตวรรษที่ 19–ต้นศตวรรษที่ 20 จากแนวคิดของ Smith, Adam (อ้างถึงใน Lin, Nan, 2003) ที่จุดประกายความสนใจในเรื่องทูมมนุษย์ นักวิชาการกลุ่มแรกที่ทำให้ความสนใจคือ กลุ่มนักเศรษฐศาสตร์ และได้ขยายวงความสนใจไปยังสาขาวิชาการอื่น ๆ เช่น สาขาการบริหารองค์การ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นต้น กลุ่มนักวิชาการที่สำคัญที่ทำให้ทูมมนุษย์โดดเด่นในโลกวิชาการ ประกอบด้วย

Smith, Adam (อ้างถึงใน Lin, Nan, 2003) ที่ได้เสนอว่า ความสามารถของมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของทุน หรือคือทุนชนิดหนึ่ง จากข้อเสนอนี้ทำให้เกิดการตื่นตัวสนใจแนวคิดเรื่องทูมมนุษย์

Schultz, Theodoze W. (1961) ผู้ที่สามารถนำเสนอทฤษฎีทูมมนุษย์อย่างเป็นทางการเป็นระบบครั้งแรก จากผลงาน “การลงทุนภายในทูมมนุษย์ (Investment in Human Capital)” ซึ่ง Schultz ได้เสนออย่างหนักแน่นว่า มนุษย์มิใช่เป็นแค่แรงงานหรือปัจจัยของการผลิต แต่เป็นทุนที่มีคุณค่าเพิ่มในตนเองเสมอ หากได้รับความรู้ ทักษะ และอื่น ๆ

ซึ่งสอดคล้องกับ Becker, Gary S. (1993) ที่ชี้ให้เห็นว่า ทูมมนุษย์โดยนิยามแล้วเกี่ยวข้องกับ การมีการศึกษา ซึ่งต่อมาภายหลังได้เพิ่มเติมอีกว่า เกี่ยวข้องกับเรื่องอื่น ๆ ที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์

Schultz (1961) และ Johnson, Harry G. (1960) ยังได้เสนอเชิงสรุปว่า มนุษย์สามารถสะสมทุนด้วยการลงทุนด้านทักษะและความรู้ อันก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ เพราะมูลค่าหรือความสามารถที่เพิ่มขึ้นสามารถทำให้นายทุนหรือผู้ประกอบการได้รับกำลังแรงงาน (Labor Power) เพิ่มขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้มูลค่าทางการตลาดของสินค้าหรือผลผลิตเพิ่มขึ้น ทั้งในแง่ของคุณภาพ ปริมาณ หรือทั้งสองอย่าง ทำ

ให้มนุษย์มิได้ถูกมองเป็นเพียงปัจจัยทางการผลิต แต่สามารถเป็นเจ้าของทุน เพราะมนุษย์สามารถสร้างสิ่งตอบแทนพิเศษที่เป็นค่าจ้างที่เพิ่มขึ้น และผลกำไรในรูปแบบอื่น ปัจจุบันในแนวคิดทฤษฎีทุนมนุษย์ ตัวของมนุษย์ จึงถูกกระตุ้นจูงใจเพื่อให้รับเอาทักษะและความรู้ให้เพิ่มขึ้น และสามารถกลายเป็นนายทุนได้

หากพิจารณาจากมุมมองของนักวิชาการตะวันตก จะเห็นว่าเน้นความหมายของทุนมนุษย์ใน 2 มิติ คือ มิติความรู้ และมิติของทักษะความเชี่ยวชาญเป็นสำคัญ ในขณะที่มุมมองของนักวิชาการตะวันออก เฉกเช่น นิสตารค์ เวชยานนท์ (2556) และ จิรประภา อัครบวร (2552) กลับมีมุมมองต่อทุนมนุษย์ที่ต่างไปจากตะวันตก โดยมีมุมมองว่า ทุนมนุษย์ที่มีภาวะเป็นองค์รวม พฤติกรรมหรือทักษะ และจิตใจ (ลักษณะจิตที่มีคุณธรรมเพื่อการอยู่ร่วมกันหนึ่งเดียวกันอย่างยั่งยืน) เพราะจิตใจ เป็นพฤติกรรมภายในคือ มโนภาพ (นิสตารค์ เวชยานนท์, 2556: 8-11) ที่มนุษย์มีและถูกหล่อหลอมขัดเกลาตามปทัสฐาน (Norm) ของสังคมและองค์การที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ให้เป็นไปในทิศทางที่สังคม/องค์การปรารถนาเพื่อประโยชน์ร่วมกัน โดยนิสตารค์ได้แบ่งองค์ประกอบของมนุษย์ออกเป็น 3 ส่วน คือ ศीलสมาธิ ปัญญา โดยถือว่ามนุษย์มีศีล (หรือจิตคุณธรรม) กำกับจึงทำให้กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมเป็นที่ยอมรับของสังคม/องค์การ ส่วนสมาธิเปรียบเสมือนทูทางสังคม อันหมายถึง ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ค่านิยมที่สะสมมาจากอดีต แต่ในปัจจุบันกลับถูกทำให้กลายเป็นสังคมบริโภคนิยม อันเป็นเหตุให้ขาดสติในการกระทำไม่ฝึกฝน ไม่อดทน จึงไม่เชี่ยวชาญ พฤติกรรมหรือทักษะงานจึงไม่พัฒนา สำหรับปัญญาเปรียบได้กับความรู้ความเข้าใจของมุมมองตะวันตก

สำหรับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้ความหมายในแง่มุมมองของนักวิชาการตะวันออก ซึ่งมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมสภาวะการเป็นมนุษย์ในฐานะสมาชิกของสังคมและสอดคล้องกับบริบทสังคม วัฒนธรรมของคนในอาเซียนมากกว่ามุมมองตะวันตก ที่เน้นความรู้และทักษะ อันมีความสัมพันธ์ต่อการแข่งขัน เอารอดเอาเปรียบผู้อ่อนด้อยกว่า กล่าวคือ นักวิชาการตะวันออกเน้นให้ความหมายทุนมนุษย์ครอบคลุมใน 3 มิติ/ด้าน คือ ความรู้ ทักษะ และจิตใจ หรือจิตคุณธรรม

แนวคิดทูทางสังคม

ความต้องการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ และเน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในสังคม ถือได้ว่าเป็นความต้องการพื้นฐานประการหนึ่งในวิถีชีวิตของคนในเอเชีย และถูกหยิบยกมาเป็นกระบวนทัศน์สำคัญประการหนึ่งในโลกวิชาการของประเทศที่ด้อยพัฒนาและกำลังพัฒนา เฉกเช่น ประเทศกัมพูชาและไทยเมื่อนานมานี้ ภายใต้ชื่อกระบวนทัศน์ใหม่นี้ว่า “ทูทางสังคม”

นับแต่นั้นมาทูทางสังคมก็ได้รับการกล่าวขวัญถึง มีการนิยามและกำหนดคุณสมบัติไว้มากมาย หลากหลายตามวัตถุประสงค์ และมุมมองของนักวิชาการและผู้สนใจในสาขาต่าง ๆ อย่างมากมาย รวดเร็ว และถาโถม อย่างไรก็ตาม ก็ยังสามารถลำดับพัฒนาการ (ตามลำดับเวลา) สรุปความหมายและองค์ประกอบสำคัญของทูทางสังคมไว้ได้ในระดับหนึ่ง นักคิดที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

ทูทางสังคมปรากฏตัวครั้งแรกจากการอภิปรายของ Hanifan, Lyda Judson (1920) ในบทความเรื่อง Rural School Community Center ซึ่งอธิบายสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ใน

ชีวิตประจำวันของผู้คน เช่น การสร้างมิตรภาพ การสร้างภาพลักษณ์ที่ดี ความเห็นอกเห็นใจกัน การสร้างทุนทางสังคมก็เหมือนการดำเนินเศรษฐกิจ ที่จะต้องมีการสะสมทุนก่อน ดังนั้น การสร้างทุนทางสังคมได้นั้นปัจเจกชนก็ต้องสร้างมิตรภาพและต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มที่โตกว่าครอบครัว

Bourdieu (1983) ได้เขียนเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคม และมองทุนทางสังคมว่ามีความเกี่ยวพันสูงทางเศรษฐกิจ โดยระบุว่าทุนทางสังคมเป็นการอำพรางอย่างแนบเนียนเพื่อทุนทางเศรษฐกิจ

Hirschman, Albert O. (1984) ได้เปรียบเทียบทุนทางสังคมว่าเป็นเสมือนทรัพยากรทางศีลธรรม (Moral Resource) และเป็นทรัพยากรที่ใช้ไม่มีวันหมด เปรียบเสมือนเป็นสินค้าสาธารณะ (Public Goods) ที่มีใช้ของคนใดคนหนึ่งแต่เพียงคนเดียวหรือกีดกันไม่ให้ผู้อื่นใช้

Coleman, James S. (1988) ได้ทำให้ทุนทางสังคมมีความชัดเจน โดยการนำแนวคิดของ Putnam มาเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำกร และในปี 1990 Coleman ได้อธิบายที่มาของทุนทางสังคมไว้ในหนังสือ Foundation of Social Theory ว่ามี 3 องค์ประกอบ ได้แก่ 1) ผู้กระทำกร 2) เหตุการณ์/ทรัพยากร และ 3) กฎระเบียบที่เกี่ยวข้อง อันเป็นที่มาของผู้สนใจต่อ ๆ มา โดยได้เน้นว่ากฎระเบียบ แนวปฏิบัติ (Norm) เป็นหนึ่งในองค์ประกอบสำคัญของทุนทางสังคม

Putnam, Robert (1993) ได้นำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้ในการศึกษาที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี

ในปี ค.ศ. 1999 World Bank ได้นำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้เป็นรูปแบบหนึ่งของทุนในการพัฒนา โดยนิยามว่า ทุนทางสังคมเป็นสถาบันความสัมพันธ์ที่มีบรรทัดฐานหรือจารีต (Norm) กำหนดในระบบความสัมพันธ์

ซึ่งในช่วงใกล้ ๆ กัน Fukuyama (1995 และ 1999) ได้นำเสนอผลงานเรื่อง Capital and Civil Society ที่มีการเน้นระบุถึงทุนทางสังคมไว้อย่างชัดเจน

Cohen and Prusak (2001) ได้นำทุนทางสังคมมาใช้เพื่อดูแลรักษาและพัฒนาองค์การ

Baker (2001) ได้นำทุนทางสังคมมาใช้ในธุรกิจและนำมาใช้พัฒนาองค์การ

Putnam, Robert (2002 อ้างถึงใน สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2555) ได้เสนอระดับและรูปแบบของทุนทางสังคม ดังนี้

1. ทุนทางสังคมมี 2 ระดับ คือ 1) ทุนทางสังคมที่เป็นส่วนตัว (Private or Internal Social Capital) และ 2) ทุนทางสังคมที่เป็นสาธารณะ (Public or External Social Capital)
2. รูปแบบของทุนทางสังคม 4 แบบ
  - 2.1) แบบเป็นทางการกับไม่เป็นทางการ (Formal vs Informal Social Capital)
  - 2.2) แบบเหนียวแน่นกับบอบบาง (Thick vs Thin Social Capital)
  - 2.3) แบบเน้นภายในกับภายนอก (Inward-looking vs Outward-looking)
  - 2.4) แบบเปิดกับแบบปิด (Bridging vs Bonding Social Capital)

Lin, Nan (2003) มองว่าทุนทางสังคมคือ การลงทุนในด้านความสัมพันธ์ที่คาดหวังการตอบแทน โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือ ความไว้วางใจ (Trust) ปทัสถาน (Norm) เครือข่าย (Network) และการต่างตอบแทน (Reciprocal) ซึ่ง Lin, Nan เรียกรวม ๆ ว่า สมบัติแห่งส่วนรวม (Collective Assets)

ซึ่งการให้ความหมายและองค์ประกอบของ Lin, Nan เช่นนี้คล้ายคลึงกับที่ Halpern (2005) ให้ความหมายว่า ทูทางสังคมคือ การมีปฏิสัมพันธ์และความร่วมมือระหว่างเครือข่ายทางสังคม และ Carroll (2001) อธิบายถึงทูทางสังคมที่ใช้ในปัจจุบันว่าเป็น ความไว้วางใจ การต่างตอบแทน และเครือข่ายความร่วมมือแห่งประชา (Network of Civil Engagement)

จากพัฒนาการของทูทางสังคมในโลกตะวันตกที่กล่าวมา ต่างเน้นคล้ายคลึงกันว่า ทูทางสังคมคือ รูปแบบความสัมพันธ์ ที่ตั้งบนพื้นฐานของความไว้วางใจ การมีปทัสถาน (Norm) การเกื้อกูลช่วยเหลือกันของกลุ่ม/เครือข่าย ที่สามารถต่างตอบแทนกัน

ในขณะที่แนวคิดทูทางสังคมในประเทศไทย เริ่มก่อตั้งขึ้นมาในโลกวิชาการนับแต่ ปรีดี พนมยงค์ (2500) ได้กล่าวถึง และให้ความสำคัญกับทูทางสังคมในการเข้ามาช่วยเหลือ แก้ปัญหา และพัฒนาสังคม ดังปรากฏในงานเขียนเรื่องความเป็นอนิจจังของสังคม โดยได้กล่าวถึงประเพณีของชาวนาที่ช่วยเหลือซึ่งกันและกันจนกลายเป็นประเพณีตกทอดมาถึงปัจจุบัน รวมทั้งได้อธิบายถึงลัทธิสหกรณ์ที่จัดตั้งโดยชุมชน โดยไม่มีรูปแบบการปกครองมาก แต่ใช้หลักความช่วยเหลือกันโดยสมัครใจในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรียก “สามัคคีธรรม”

ในช่วงปี 2520 นักคิดสำนักวัฒนธรรมชุมชนคนสำคัญ เช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2520) ได้ชี้ให้เห็นคุณค่าของวิถีชีวิต ประวัติศาสตร์ชุมชน และวัฒนธรรมที่เอื้อเพื่อพึ่งพิงช่วยเหลือกัน ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ สิ่งเหล่านี้ถือเป็นสิ่งจำเป็นหลักที่ใช้เป็นแนวทางในการพัฒนา อันช่วยส่งผลก่อให้เกิดความเติบโตของแนวคิดทูทางสังคมในสังคมไทย

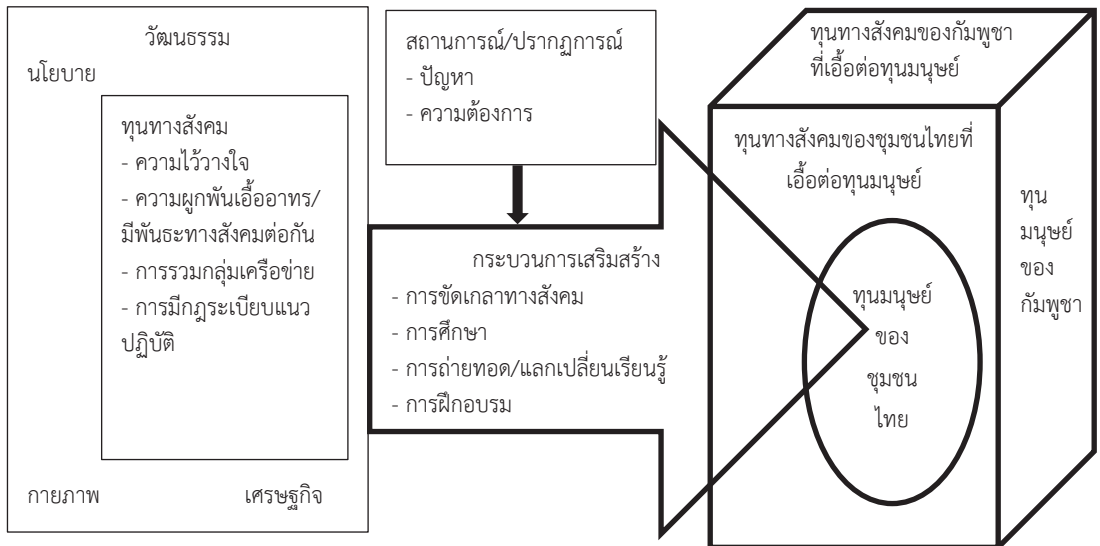
ทูทางสังคมปรากฏตัวอย่างแพร่หลายขึ้นในสังคมไทยในช่วงเกิดวิกฤติเศรษฐกิจของประเทศช่วงปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา โดยเริ่มจากกองทุนเพื่อสังคม (SIF.) (วรวิมล โรมรัตนพันธ์, 2548) ซึ่งเน้นถึงการนำทุนในชุมชนที่ถือเป็นทูทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง อันได้แก่ ความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ การหลอมจิตใจ หลอมความคิดและทักษะในการจัดการ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ตลอดจนกลุ่มถึงทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถนำมาใช้แก้ปัญหา

Pattamasirivat (2004) ได้สรุปความหมายของทูทางสังคมไว้ว่าเป็น ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะการทำงานร่วมกันอย่างเป็นเครือข่าย บนพื้นฐานความไว้วางใจกัน มีการทำดีในลักษณะต่างตอบแทนกันในหมู่สมาชิก และการทำงานที่เกื้อกูลกันที่มีใช้การแลกเปลี่ยนทางการเงิน หรือการทำสัญญาเป็นทางการ จึงทำให้เกิดแลกเปลี่ยนค้าขายง่ายขึ้น ลดต้นทุนและค่าเสียหาย ลดค่าใช้จ่ายในการตรวจสอบ

นอกจากที่กล่าวมา ก็ยังมีนักวิชาการไทยอีกมากมาย (โปรดอ่านจากรายงานฉบับสมบูรณ์และสุพรรณิ ไชยอำพร, 2547: 69-98) ที่กล่าวในลักษณะทำนองเดียวกัน กล่าวได้โดยสรุปว่า แนวความคิดเกี่ยวกับทูทางสังคมในโลกตะวันตกและตะวันออกไม่แตกต่างกันมากนัก จะต่างก็เพียงระดับความเข้มข้นขององค์ประกอบแต่ละตัว

ดังนั้น ในการศึกษาครั้งนี้จึงได้นำองค์ประกอบของทูทางสังคมที่พบว่ามี การเน้นย้ำตรงกันในอันดับต้น ๆ อันประกอบด้วย ความไว้วางใจ ความผูกพันช่วยเหลือเอื้ออาทร/มีพันธะทางสังคมต่อการรวมตัวเป็นกลุ่ม/เครือข่าย และการกำหนดแนวปฏิบัติ/กฎระเบียบ (Norm) ร่วมกัน

สำหรับแนวคิดนำ (Core Concept) ของการศึกษาเพื่อนำทุนทางสังคมมาเสริมสร้างทุนมนุษย์ ของการศึกษาวิจัยนี้ปรากฏดังแผนภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แสดงแนวคิดนำในการศึกษา

ระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษานี้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นการสัมภาษณ์เจาะลึกจาก 4 กลุ่มเป้าหมายใหญ่ ทั้งในฝั่งประเทศไทยและกัมพูชา ได้แก่

- 1) ชาวชุมชนของอำเภอรัฐประเทศ จังหวัดสระแก้ว ฝั่งประเทศไทย กับอำเภอมาลัยและอำเภอบอยเปต จังหวัดบันเตียเมียนเจย กัมพูชา ที่มีบทบาทโดยตรงในการเสริมสร้างทุนทางสังคมและทุนมนุษย์
- 2) กลุ่มข้าราชการที่มีบทบาททั้งเชิงนโยบายและการจัดการ ในการเสริมสร้างทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ เช่น ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ นักวิชาการพัฒนาชุมชน และครู
- 3) กลุ่มผู้นำศาสนา เช่น เจ้าอาวาส และพระผู้มีบทบาทตรง
- 4) กลุ่มนักธุรกิจที่มีส่วนเสริมสร้างทุนมนุษย์

โดยทั้งหมดต้องเป็นผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับเครือข่ายในโครงการเมืองคู่ขนานของกองทัพไทย ซึ่งเป็นโครงการที่มีเจตนาและสาระของภารกิจหลักในโครงการที่มุ่งส่งเสริมทุนมนุษย์ ด้วยการช่วยเหลือเอื้อเฟื้อกันด้วยความไว้วางใจ บนพื้นฐานที่มีบรรทัดฐาน (Norm) คล้ายคลึง หรือด้วยการใช้ทุนทางสังคมของชุมชนเมืองที่มีวิถีชีวิตที่ต้องสังสรรค์กันในชีวิตประจำวันที่เต็มใจให้ข้อมูลฝั่งประเทศไทย 15 คน รวม 30 คน

นอกจากนี้ ยังใช้เวทีการสนทนากลุ่ม (Focus Group) เพื่อร่วมพัฒนาและตรวจสอบตัวแบบการนำ
 ทูทางสังคมมาใช้พัฒนาทุนมนุษย์ ทั้งในฝั่งไทยและกัมพูชา ฝั่งละ 15 คนต่อ 1 เวที รวมอีก 30 คน

การวิเคราะห์ข้อมูล ได้ทำการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลทุกขั้นตอน จากนั้นจึงนำมาวิเคราะห์
 จัดหมวดหมู่ ต่อด้วยการวิเคราะห์เชื่อมโยงผ่านการตีความตามหลักตรรกะ ควบคุมบริบท โดยใช้สถิติเชิง
 พรรณนาประกอบเพื่อความชัดเจนเป็นรูปธรรม

ผลการศึกษา

1. ลักษณะทุนทางสังคมในเขตเมืองชายแดนฝั่งประเทศไทยและกัมพูชา

ทุนทางสังคมของไทยมีความเป็นระบบทางการ และมีความหลากหลายรูปแบบ รวมทั้งมี
 ความซับซ้อนที่สามารถเอื้อต่อการเสริมสร้างทุนมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นพิจารณาในเชิงปริมาณและคุณภาพ
 กล่าวคือ คราวเรือนไทยมีความพร้อมทั้งทางเศรษฐกิจ (รายได้ อาชีพหลักและอาชีพเสริมที่ก่อรายได้ใน
 รอบปีมากกว่า) ทางสังคม (การศึกษา สุขภาพ การรวมกลุ่ม/เครือข่าย) และการนำพลังกลุ่มมาใช้จัดการ
 กับปัญหา/ความต้องการ และการพัฒนาได้ในจำนวนครั้ง จำนวนคน/ครัวเรือน และเม็ดเงินการช่วยเหลือ
 กัน ส่วนในด้านการเมืองการปกครอง รัฐบาลก็ให้การส่งเสริมสนับสนุนกิจกรรมที่ส่งเสริมทุนทางสังคม
 อย่างเป็นรูปธรรม ในส่วนของความเป็นระบบทางการของทุนทางสังคมของไทย มีการรวมตัวเป็น
 เครือข่าย มีกฎกติกา/ระเบียบแนวปฏิบัติชัดเจนเป็นลายลักษณ์อักษรที่ร่วมกันสร้าง/กำหนดและยอม
 รับมาปฏิบัติใช้ รวมทั้งมีบทบาทไปถึงการไม่ปฏิบัติหรือล่วงละเมิด จึงทำให้ทุนทางสังคมมีพลังและเอื้อต่อ
 การนำไปใช้พัฒนาทุนมนุษย์ รูปแบบเครือข่ายมีทั้งแนวดิ่งแนวราบ เป็นระบบเปิดคือ มีสมาชิกและการ
 ร่วมทำกิจกรรมทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน (รวมถึงการสนับสนุนช่วยเหลือเพื่อนประเทศกัมพูชา)
 ตลอดจนมีการดำเนินการพัฒนาทุนทางสังคมอย่างต่อเนื่อง สำหรับระดับทุนทางสังคมของไทยมีทั้งระดับ
 ปัจเจกบุคคลและระดับสาธารณะ (Public or External Social Capital) ทำให้เอื้อต่อการเสริมสร้างทุน
 มนุษย์ได้ง่ายและมีคุณภาพ (รายละเอียดปรากฏในตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 แสดงทุนทางสังคมในราชอาณาจักรไทย

ทุนทางสังคม	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.0)
1) เครือข่ายการช่วยเหลือ/การร่วมมือ ได้แก่		
1.1) การทำกิจกรรมร่วมกันในชุมชนและนอกชุมชนร่วมกันสม่ำเสมอ อาทิ งานบุญ งานบวช งานแต่ง อื่น ๆ	10	66.66
1.2) การรวมกลุ่มปาล์มน้ำมัน ร้านค้าชุมชน โรงสีชุมชน บริหารโดย ชุมชนและเครือข่ายนอกชุมชนร่วมแรงแข่งขัน	8	53.33

ทุนทางสังคม	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.0)
1.3) ความสามัคคีในชุมชนเกิดจากการรวมในชุมชน เพื่อช่วยเหลือ เกื้อกูลกัน เห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน	9	60.00
2) กฎระเบียบ/แนวปฏิบัติร่วมกัน ได้แก่		
2.1) ข้อปฏิบัติร่วมกันของชุมชน คือ ห้ามทิ้งขยะในชุมชน ห้ามส่ง เสียงดัง ห้ามทะเลาะวิวาท ถ้าฝ่าฝืนจะโดนคว่ำบาตรไม่ได้รับความ ช่วยเหลือใด ๆ จากชุมชน	11	73.33
2.2) ข้อปฏิบัติในกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนทุกครัวเรือน จะต้องเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชนอย่างสม่ำเสมอ ถ้าไม่ปฏิบัติ ตามก็จะไม่ได้รับความช่วยเหลือจากชุมชน	9	60.00
3) ผูกพัน/พันธะสังคม ได้แก่		
3.1) ระบบเครือญาติ ครอบครัวมีความแน่นแฟ้น	11	73.33
3.2) รักพ่อแม่/พี่น้อง/เชื้อพี่พ่อแม่	10	66.66
3.3) มีความกตัญญูต่อพ่อแม่และผู้มีพระคุณ	8	53.33
3.4) เคารพผู้ใหญ่/ผู้ใหญ่/ไปมาลาไหว้	7	46.66
4) ความไว้วางใจได้แก่		
4.1) ไว้วางใจกันและกันให้เป็นผู้ดูแลทรัพย์สินของกลุ่ม	9	60.00
4.2) ในยามที่ไม่อยู่บ้านสามารถฝากบุตรหลานไว้กับเพื่อนบ้านได้ อย่างสนิทใจ	6	40.00
4.3) สามารถคุยกันได้ในทุกเรื่อง แม้เรื่องส่วนตัวก็สามารถคุยกัน อย่างเปิดเผย	11	73.33

หมายเหตุ: * ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

ในขณะที่ทางฝั่งกัมพูชา มีลักษณะทุนทางสังคมที่ยังไม่ค่อยเป็นระบบ คงมีปรากฏชัดเฉพาะใน
วิถีดำเนินชีวิตประจำวัน มีรูปแบบสงเคราะห์เกื้อกูลในครอบครัวและเครือญาติ และในทางศาสนกิจ
วัฒนธรรมประเพณี ทั้งนี้ เนื่องมาจากข้อจำกัดทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การพัฒนา และการสนับสนุน
จากภาครัฐที่มีอย่างจำกัดและไม่ชัดเจน ไม่ต่อเนื่อง ทำให้ทุนทางสังคมพัฒนาได้ตามวิถีชุมชน
(รายละเอียดปรากฏในตารางที่ 2)

ตารางที่ 2 แสดงทุนทางสังคมในราชอาณาจักรกัมพูชา

ทุนทางสังคม	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.0)
1) เครือข่ายการช่วยเหลือ/การร่วมมือ ได้แก่		
1.1) การสร้างสิ่งปลูกสร้างสาธารณประโยชน์เพื่อส่วนรวม	8	53.33
1.2) การสร้างเครือข่ายที่ดีที่สุดคือ การมาร่วมในงานบุญ งานบวช แต่งงาน งานศพ และใกล้หรือไกลแค่ไหนก็ต้องมาให้ได้	12	80.00
2) กฎระเบียบ/แนวปฏิบัติร่วมกัน ได้แก่		
2.1) งานบุญ งานบวช แต่งงาน งานศพ จะใกล้หรือไกลแค่ไหนก็ต้องมาให้ได้	11	73.33
2.2) ใช้วัดเป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชน	9	60.00
2.3) การอยู่ร่วมกันอย่างสันติภาพ/ไม่เบียดเบียนกัน เอื้อเพื่อแบ่งปันกัน	10	66.66
3) ผูกพัน/พันธะสังคม ได้แก่		
3.1) รักและเชื่อฟังพ่อแม่	9	60.00
3.2) กตัญญูรู้คุณ/เลี้ยงดูบิดามารดา	12	80.00
3.3) พี่น้อง/รักครอบครัว	8	53.33
3.4) เคารพผู้อาวุโสกว่า	6	40.00
4) ความไว้วางใจใจ ได้แก่		
4.1) ไว้วางใจกันและเชื่อใจคนในชาติเดียวกัน	9	60.00
4.2) เคารพนับถือเชื่อใจกันอย่างแน่นแฟ้น	11	73.33

หมายเหตุ: * ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

2. วิธีการเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อนำมาใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์

จากข้อเท็จจริงของลักษณะทุนทางสังคมที่กล่าวมา พบว่า แม้มีองค์ประกอบคล้ายคลึงกัน แต่ก็มี ความแตกต่างในมิติของปริมาณและคุณภาพของทุนทางสังคม ทั้งนี้ เกี่ยวเนื่องกับวิธีการเสริมสร้างทุนทางสังคมที่ยังมีความแตกต่าง กล่าวคือ

2.1) ในส่วนของการนำทุนทางสังคมมาเสริมสร้างทุนมนุษย์ด้านสติปัญญาฝั่งประเทศไทย เน้นใช้วิธีการสมัยใหม่คือ ใช้การศึกษา การฝึกอบรม โดยองค์การและสถาบันที่เป็นระบบ มากกว่าใช้ตามจารีตดั้งเดิม เช่น อาศัยตามวิธีที่บรรพบุรุษพ่อแม่สั่งสอนถ่ายทอดต่อ ๆ กันมา ในขณะที่ฝั่งกัมพูชา เน้นใช้ตามวิถีจารีตดั้งเดิม (พิจารณาจากตารางที่ 3 และ 4)

ตารางที่ 3 วิธีการสร้างทุนทางสังคมมาเพื่อใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์ของราชอาณาจักรไทย

ทุนมนุษย์	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.0)
1) สติปัญญา ได้แก่		
1.1) การใช้บุคคลต้นแบบเป็นการสอน เพราะบุคคลมีค่ามากกว่าคำสอน	10	66.66
1.2) การใช้วัดหรือศาสนาเป็นตัวพัฒนาทุนมนุษย์ และการนำหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติ	9	60.00
1.3) ใช้หลักเหตุและผล ผลจากกระทำ และสอนให้เด็กเข้าวัด ประพฤติตัวไม่เกเร	6	40.00
2) ทักษะ ได้แก่		
2.1) การทำกิจกรรมร่วมกับชุมชนเป็นประจำ จะทำให้เกิดทักษะและประสบการณ์ในการดำเนินชีวิต	6	40.00
2.2) สอนลูกหลานกินข้าวเสร็จให้ภูบ้านทำความสะอาดบ้าน	9	60.00
2.3) การลงมือปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่างและทำให้เห็นเป็นที่ยอมรับ	5	33.33
3) ลักษณะนิสัย ได้แก่		
3.1) ฝึกให้ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น	10	66.66
3.2) ฝึกให้มีความเพียร ชยัน อดทน และประหยัด	7	46.66
3.3) สร้างความเชื่อมั่นในตนเอง ตรงต่อเวลา และมีความเสียสละ	8	53.33

หมายเหตุ: * ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

ตารางที่ 4 วิธีการนำทุนทางสังคมมาใช้เพื่อเสริมสร้างทุนมนุษย์ของราชอาณาจักรกัมพูชา

ทุนมนุษย์	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.0)
1) สติปัญญา ได้แก่		
1.1) การอบรมให้รู้จักความอดทนต่อการเรียน/เป็นคนตึมน้ำใจ/ไม่ก้าวร้าวต่อผู้ใหญ่	11	73.33
1.2) การสอนให้เชื่อผู้ใหญ่/ครู เคารพเมื่อเจอผู้ใหญ่ให้ไหว้/กตัญญูรู้คุณ/อ่อนน้อมถ่อมตน	10	66.66

ทุนมนุษย์	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.0)
2) ทักษะ ได้แก่		
2.1) การทำตัวเป็นแบบอย่างที่ดีจะเป็นการเพิ่มทักษะในการดำเนินชีวิต ให้แก่สังคม	9	60.00
2.2) ครอบครัวเป็นพื้นฐานของการสร้างทักษะในการดำรงชีวิต เด็กจะดี ต้องมาจากครอบครัวที่ดี	11	73.33
2.3) การเพิ่มทักษะให้ลูกหลานด้วยการพาลูกหลานเข้าวัดในวันสำคัญ ต่าง ๆ เพื่อฝึกให้เป็นนิสัย	7	46.66
3) ลักษณะนิสัย ได้แก่		
3.1) ฝึกให้ขยันอดทน/มุ่งมั่นตั้งใจทำมาหากิน	10	66.66
3.2) ฝึกให้อดออม	11	73.33
3.3) ฝึกให้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน	8	53.33
3.4) ฝึกให้มีความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคมเป็นอย่างดี	7	46.66
3.5) สอนให้เชิดชูวงศ์ตระกูล	6	40.00

หมายเหตุ: * ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

2.2) วิธีการนำทุนทางสังคมมาใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์ด้านทักษะ ทางฝั่งประเทศไทยส่วนใหญ่มีการนำทุนทางสังคมมาใช้อย่างเป็นทางการคือ ผ่านการฝึกอบรมในองค์กร/สถาบันที่มาดูแล โดยเน้นทั้งทักษะอาชีพและทักษะชีวิต (เน้นอาชีพมากกว่า) ทางฝั่งกัมพูชา เน้นทักษะการดำเนินชีวิตและทักษะทำกิน โดยผ่านผู้ใหญ่ในครอบครัวหรือเพื่อนบ้านใกล้ชิด

2.3) ด้านเสริมสร้างลักษณะนิสัย ทางฝั่งไทย เน้นเรื่องช่วยเหลือเกื้อกูลส่วนรวมสูงสุด ส่วนฝั่งกัมพูชา เน้นการอดออมและอดทน ซึ่งเป็นลักษณะนิสัยส่วนบุคคล ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากข้อจำกัดด้านเศรษฐกิจ และการสนับสนุนของภาครัฐ

3. ตัวแบบการนำทุนทางสังคมมาใช้เสริมสร้างทุนมนุษย์ที่เหมาะสมในทัศนะชาวชุมชนและผู้เกี่ยวข้องทั้ง 2 ฝั่งประเทศ พบว่า มีความคล้ายคลึงกัน นั่นคือ

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเสริมสร้างทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ของ 2 ประเทศต่างกันเด่นชัดมี 3 ประการ คือ 3.1) ความพร้อมทางเศรษฐกิจ 3.2) การศึกษาที่เอื้อ และ 3.3) การมีนโยบายที่ชัดเจน และการสนับสนุนที่ต่อเนื่องของภาครัฐ สำหรับทุนทางสังคมและสภาพของทุนมนุษย์ก่อนผ่านวิธีการเสริมสร้าง พบว่า มีปฏิสัมพันธ์กัน เมื่อมาผ่านวิธีการเสริมสร้างทั้งการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) การศึกษาอบรม (Education) และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จึงส่งผลให้มีการพัฒนาทุนมนุษย์ขึ้นมาอย่าง

เด่นชัด โดยเฉพาะในฝั่งประเทศไทย ในขณะที่ฝั่งกัมพูชาการพัฒนาเป็นไปอย่างค่อนข้างจำกัดและในอัตราช้ากว่า

การอภิปรายผล

การที่ทุนทางสังคมฝั่งกัมพูชาเป็นแบบเรียบง่าย ไม่ค่อยเป็นระบบ และเป็นแบบปิดอยู่เฉพาะในวงญาติหรือเพื่อนใกล้ชิด รวมทั้งเน้นในระดับปัจเจกมากกว่าในระดับสาธารณะ ทำให้พลังทุนทางสังคมไม่เข้มแข็งพอที่จะเอื้อ/ส่งเสริมทุนมนุษย์

ทั้งนี้ เนื่องจากข้อจำกัดตามลำดับคือ

1) ฐานความพร้อมทางด้านเศรษฐกิจคือ มีรายได้ที่ต่ำ (กัมพูชามีรายได้เฉลี่ยต่อครอบครัวต่อเดือน 26,910 บาท ในขณะที่มีสมาชิกในครอบครัวมากกว่าไทยเกือบเท่าตัว แต่ไทยมีรายได้เฉลี่ย 52,809.6 บาท โดยมีสมาชิกแค่เพียงครึ่งหนึ่งของกัมพูชา)

2) การศึกษาของบริเวณเมืองชายแดนกัมพูชาที่ศึกษา มีการศึกษาไม่สูง ส่วนใหญ่จบแค่ระดับประถมศึกษา จากการสังเกตขณะไปสัมภาษณ์ยังสถานที่จริง พบว่า สิ่งเอื้ออำนวยการเรียนการสอนมีอยู่อย่างจำกัด ตำราใช้สอนไม่เพียงพอต่อผู้เรียน ระยะเวลาเรียนของผู้เรียนเฉลี่ย 4 ชั่วโมงต่อวัน ซึ่งนับว่าน้อย ประกอบกับพ่อแม่ไม่ค่อยมีเวลาสนใจด้านการศึกษาของบุตรหลาน เนื่องจากทำกินทำให้เด็กมักถูกดึงออกจากระบบการศึกษา (ยกเว้น บุตรหลานผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี)

3) ความพร้อมของภาครัฐที่เข้ามาดูแล สนับสนุนและส่งเสริมให้การพัฒนาทั้งทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ของฝั่งกัมพูชาแทบไม่ปรากฏชัดเจน จริงจัง ต่อเนื่อง ไม่มีนโยบายชัดเจน ทำให้ชาวกัมพูชาในบริเวณชายแดนมักอยู่ในฐานะผู้รับความช่วยเหลือจากฝั่งไทย หากรัฐบาลของ 2 ประเทศมีนโยบายชัดเจนในการสนับสนุนส่งเสริมกัน ก็น่าจะมีส่วนช่วยให้การนำทุนทางสังคมมาใช้พัฒนาทุนมนุษย์ร่วมกันได้อย่างถูกหลักการและบรรลุผลตามเป้าหมายในฐานะเพื่อนสมาชิกอาเซียนร่วมกัน

ข้อเสนอแนะสำคัญคือ รัฐบาลของ 2 ประเทศ ควรมีนโยบายในการร่วมกันสนับสนุนส่งเสริมการนำทุนทางสังคมแม้จากนอกประเทศมาใช้พัฒนาทุนมนุษย์อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม การส่งเสริมอาชีพและการศึกษาพื้นฐานที่จริงจังมีส่วนพัฒนาทุนมนุษย์ให้มีขีดความสามารถในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคมในปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- Akaraborworm, C. (2011). *Human Capital for Sustainment*. [In Thai]. Bangkok: Tao 2000.
- Baker, Wayne. (2001). *Achieving Success through Social Capital: Tapping Hidden Resource in Your Personal and Business Network*. San Francisco: Jersey-Bass.
- Becker, Gary S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Bourdieu, Pierre. (1983). The Form of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. (Edited J.G. Richardson). Westport, CT.: Greenwood Press.
- Carroll, Thomas F. (2001). *Social Capital, Local Capacity Building and Poverty Reduction*. Manila: Asian Development Bank.
- Cohen, D. and Prusak L. (2001). *Good Company How Social Capital Makes Organizations Work*. Boston: Harvard Business School.
- Coleman, James S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94: S95–S121.
- Chaiumporn, S. (2004). Social Capital and Human Security the Executive’s Responsibility Choice in the Changing Period. [In Thai]. *Thai Journal of Development Administration*. 44(3): 69–98.
- Fukuyama, F. 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. London: Penguin.
- _____. (1999). Social Capital and Civil Society. Prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reforms.
- Halpern, David. (2005). *Social Capital*. Cambridge, UK: Polity.
- Hanifan Lyda Judson. (1920). Cited in Woolcock, M. and Narayan, D. Social Capital Implications for Development Theory, Research and Policy. *World Bank Research Observer*, 15(2): 225–249, 2000.
- Hirschman, Albert O. (1984). *Getting Ahead Collectivity, Grassroot Experience in Latin America*. New York: Pergaman.
- Johnson, Harry G. (1960). The Political Economy of Opulence. *Canadian Journal of Economics and Political Science*. (1, 1960): 552–564.
- Lesser, Eric L. (2000). Leveraging Social Capital in Organization. *Knowledge and Social Capital: Foundation and Application*. Boston: Butterworth–Heinemann.
- Lin, Nan, (2003). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nartsupha, C. et al. (1998). *Economic Theories and Concepts of Farmer Communities*. [In Thai]. Bangkok: Ammarin Printing and Publishing Co., Ltd.
- Office of Social Investment Fund. (2002). *Learning for Nation*. [In Thai]. Bangkok: Office of Social Investment Fund.

- Office of Standardization for Social Development and Human Security. (2005). *Social Capital Indicator Report*. [In Thai]. Bangkok: Office of Standardization for Social Development and Human Security.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- _____. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- _____. (2002). Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society. Cited in Somsak Samakeydharn. *Rom Phruek Journal*. 10(1): 162–176.
- Panomyond, P. (1957). *The Uncertainty of Society*. [In Thai]. Bangkok: Children Foundation Publishing.
- Pattamasirawat, D. (2003). *Social Capital and Cultural Capital in Economics and Modern Management*. Phitsanulok: Naresuan University.
- Roomratanapun, W. (2008). *Social Capital: A New Paradigm in Environmental Management*. [In Thai]. Bangkok: Physics Center Co., Ltd.
- Schultz, Theodoze W. (1961). *Investment in Human Capital*. New York: The Free Press.
- Vasri, P. (1999). *Strong Communities as Social Capital of Thailand*. [In Thai]. Bangkok: Office of Social Investment Fund and Government Savings Bank.
- Wedchayanon, N. (2013). *Strategic Human Capital Management of Thailand*. [In Thai]. Bangkok: Graduate School of Public Administration NIDA.
- Wattanasiridham, P. (1999) *Strong Communities as Social Capital of Thailand*. [In Thai]. Bangkok: Office of Social Investment Fund and Government Savings Bank.
- World Bank. (1999). Project Appraisal Document on a Proposal Learning and Innovation for Kingdom of Cambodia.